

קביעת קריטריונים להתנהגות מוסרית בעסקים

פיתוח אתוס להתנהגות מוסרית בעסקים מחייב להבהיר מהו הבסיס לקביעתה. היהדות, בדומה להשקפות אחרות דוגמת ההומניזם החילוני או כלכלת השוק החופשי, מציגה קריטריונים מיוחדים לקביעה זו. אלו משקפים את ערכיה ההלכתיים הרוחניים, ומגדירים מה מותר ומה אסור לעשות, וזאת בתוך פילוסופיה כלכלית של הסתפקות, המגבילה את ההתנהגות הבלתי מוסרית שמקורה במאוויים כלכליים לא מוגבלים. לקהילה זכויות לגיטימיות ברכוש הפרט, כדי שתוכל לממן את ההוצאות החברתיות ולמנוע נזק סביבתי. נוסף על כך, נדרשת התנהגות לפנים משורת הדין, ולא כל החוקי מותר. ההתנהגות העסקית גלויה לעין אלוקים הרואה הכל ואי אפשר להימלט מעונש.

מבוא

כל דיון, ייעוץ או תכנית המכוונים לפיתוח אתוס להתנהגות מוסרית בעסקים חייבים, ראשית לכל, להבהיר מהו הבסיס אשר על פיו ייקבע מהי התנהגות מוסרית. ללא הבהרה שכזו, קשה לצפות שתהיה לאלה השפעה כלשהי על ההתנהגות המוסרית הפרטית או הקיבוצית. כאשר הגדרתו של אדם את השימוש במידע פנימי כמוסרי או בלתי-מוסרי, זהה להגדרה הרווחת בקרב כלל האנשים המוסריים הקרובים לו בדעותיהם, אין פירושו של דבר אלא שההסכמה הכללית קובעת מה נחשב מוסרי. אין איפוא כל סיבה אמיתית המחייבת לאמץ הסכמה כללית זאת.

אותה הבעיה קיימת כאשר מועלית הטענה שחברות אמריקאיות פועלות מחוץ לארצן על-פי אמות-מידה מוסריות השונות מאלו המקובלות בארצות-הברית עצמה, וכדוגמה לחוסר מוסריות שכזה מובאת סוגיית העסקת קטינים.¹ כשלעצמה, העסקת קטינים אינה בגדר מעשה רע. מוסריותה או אי-מוסריותה היא עניין של שיפוט חברתי-אישי של בעל הטענה. ברבות מן המדינות המתפתחות משמעותו של העדר העסקת אנשים צעירים או ילדים עלולה להיות רעב או עוני מתמשך. קביעה זו, אין בה משום מתן אישור לניצול ילדים שכאלו, או הרשאתו על-ידי הגנה על הסביבה הפיזית, הגבלת מספר שעות העבודה וכו'. בקלות רבה ניתן לטעון שדווקא מנקודת מבט מוסרית יש לאפשר העסקת קטינים, תוך אילוץ של החברות האמריקאיות להגן על הסביבה הפיזית, להעמיד לרשותם סיוע במערכת החינוך, המקצוע וכו'.

בספרות האקדמית, ניתן להבחין בשתי גישות עיקריות באשר לקביעת הבסיס האתי להתנהגות מוסרית בעסקים:

1. "עסק מוסרי הוא עסק טוב"

על-פי גישה זו, על חברה או עסק לאמץ דגם התנהגות מוסרי, כדי לרכוש את אמונו של המעסיק או של הצרכן, ולצמצם את מספר התביעות המשפטיות נגדה (למשל, בשל נזק סביבתי, וכד').² עם זאת, הגישה מבוססת בעיקר על שיקול כלכלי נכון ולא דווקא על הכרעה מוסרית. שאלות מוסריות מתעוררות דווקא כאשר היחיד או החברה עשויים להפיק רווח ממעשה לא מוסרי.

ביסודו של עניין, לפי האידיאולוגיה של השוק החופשי החלטות מוסריות הן תוצאה של גישת ה"עסק מוסרי הוא עסק טוב". זה ניסוח מחודש של תפיסת אדם סמית (Adam Smith), הכומר האנגלי, מחבר "עושר העמים" שהעמיד בספר זה את יסודות הכלכלה של השוק החופשי על האינטרס העצמי של המוכר והקונה, של העובד והמעביד, ושל המשקיע והיזום. עם זאת, כלכלנים רבים, טוענים שיש בגישה זו משום פישוטיית של תורתו של סמית. אחדים סוברים שהוא חזה את מוסריות האינטרס העצמי רק בכל הנוגע לתהליך הייצור, ולא כאשר לשירותים ולהפצה, ואילו אחרים טוענים שאדם סמית האמין שהיד הנעלמה של התחרות המכוונת את כל הפעילות בשוק אינה מתמצה רק בתועלתנות, אלא כוללת חקיקה וכיו"ב.³ מספרם הגדל והולך של כלכלני השוק החופשי, כמו גארי בקר, לורנס קליין וקנט ארון, הטוענים שכיום אין די בשיקול זה של אינטרס עצמי, על מנת לקיים שוק מוסרי, מצביע על הצורך בבדיקה רצינית מחודשת של הנושא כבסיס ללימוד או לייעוץ בתחום המוסר העסקי.⁴

2. הבסיס המשפטי

הגישה האחרת פופולארית כמו קודמתה, ולעתים קרובות מחזיקים בה במקביל לקודמתה. על פיה, את הקווים המנחים להתנהגות עסקית קובעים חוקים ותקנות של הרשויות הציבוריות. התאגיד מחויב לא לעבור על החוק ולא להפר את הכללים הללו, ותור"ל. טיעונים מעין אלו ודומיהם מהווים לעתים קרובות היסוד לקוד האתי של תאגידיים ברחבי העולם. ההגיון שביסוד גישה זו פשוט: ההנהלה טוענת שאין ביכולתה לדעת מה הן ההעדפות המוסריות של בעלי המניות שלה, ולכן כל דבר מעבר לחוק היבש יהיה למעשה בגדר כפיית עקרונות המוסר שלה על התאגיד. תפקיד ההנהלה, כך נטען, הוא להרוויח ככל האפשר יותר כסף עבור בעלי המניות, בלי לעבור על החוק, ותוך שמירה על יחס נכון בין נטילת סיכונים, גדילה ורווחיות. נראה שגישה זו מתעלמת מן העובדה שלעתים מערכת החוקים עצמה אינה מוסרית, כמו למשל המערכת המשפטית הנהוגה בדיקטטורות, או זו שהתקיימה בדרום-אפריקה תחת משטר האפרטהייד. במקרה זה, היצמדות פשטנית לחוק תהפוך את התאגיד לשותף למערכת לא-מוסרית.

טמונה כאן גם סכנה נוספת: מרבית החלטות המוסריות מסובכות ביותר, ודורשות להביא בחשבון אספקטים דתיים, חברתיים, פוליטיים ותרבותיים. על כן, יש מקרים רבים, שבהם אין די בחוק היבש. לעתים הוא עלול אף להיות מכשיר להתנהגות לא-מוסרית, אף על פי שהוא "חוקי".

בתשובתם של תאגידיים אמריקאיים שנשאלו בדבר מתן שוחד בארצות זרות על מנת

להבטיח חוזים, יש משום הארת מגבלותיהן המוסריות של שתי הגישות הללו. תשובתם של כ-70% מן התאגידים⁵ היתה, שהם לא נתנו שוחד, או חלקו טובות הנאה, אף שמתחריהם האירופאיים והאחרים אכן נהגו כך. ברור שכתוצאה מכך נגרם להם הפסד כספי, בין אם בגלל איבוד חוזים ובין אם כתוצאה מסגירת שווקים בפניהם. עם זאת, מתברר שהבסיס להתנהגותם היה נעוץ בעובדה שמעשים אלו מנוגדים למדיניות התאגיד והם בגדר עבירה על החוק לשחיתות בעסקים בארצות זרות. לא נטען בשום מקום שהם לא נטלו שוחד פשוט משום שהשוחד אינו מוסרי ואינו אתי. הרי האתיקה מתחילה במקום שהחוק מסתיים. כלשון הרמב"ן (ויקרא, פר' קדושים) אפשר להיות נבל ברשות התורה.

אף כי מונחי הפסיכולוגיה, הכלכלה והמשפט מאפשרים דיון כמוסר בעסקים, ניתן לטעון שהנושא הוא דתי-רוחני ביסודו. הן הקפיטליזם והן הסוציאליזם, כמו גם תורת המוסר ההומניסטית של ההשכלה, המהווים בסיס למרבית עקרונות המוסר העסקי, מושתתים על ההנחה היסודית שהאדם מסוגל לשפר את עצמו באמצעות האינטליגנציה הטבעית והאנושית הטבועות בו מעצם מהותו. לעומת זאת, כל הדתות המונותאיסטיות — היהדות, הנצרות והאיסלם — אינן מקבלות הנחה זאת כמות שהיא, אלא כתוספת ההגבלה: ליצור האנושי נחוצות, בנוסף לאינטליגנציה ולרצון המוסרי הטבועים בו, גם הדרכה ודרישות מצד הכורא.⁶ בין שמקבלים את הטיעון ובין שלא, נראה שלסוגיה הבסיסית אופי רוחני-דתי, ואין היא שאלה של עסקים וכלכלה בלבד. מטרתו של המאמר היא איפוא לנסות ולהציג נקודת מבט יהודית בדבר הפרמטרים הדרושים לבנייתה של סביבה עסקית-מוסרית.

דת ועסקים ביהדות

אין ביהדות גישה או תפיסה אנטי-עסקית, או כזו השוללת רווחים. מאחר והאל-ברא את העולם כך שכל צרכיו של האדם, לרבות החומריים והכלכליים, באים על סיפוקם לא בדרך נס אלא בדרך של מאמץ יומיומי רגיל, הרי שפעילותו של השוק, הבאה לספק צרכים אלו, לגיטימית לחלוטין ויש בה תועלת בהיותה חלק מן התכנית האלוקית. עם זאת, קיים באדם גם יצר הרע, היכולת לבחור ברע. ואכן, כתוצאה מן המתח שבין הלגיטימציה לחיים הכלכליים לבין הפוטנציאל להרע הגלום בהם, נוצר הצורך בנקודת מבט מוסרית על העסקים. טענתה של היהדות היא, שנטייתו של יצר הרע לצבירת רכוש היא כה גדולה, עד שאין די בטוב לבם של בני האדם על מנת שיגיעו להכרעות מוסריות. זו הסיבה שפעילות לגיטימית זאת של האדם, וכן כל שאר הפעולות האנושיות, דורשת הכוונה אלוקית, הבאה לידי ביטוי הן בלימוד של מעשי צדקה וחסד והן באכיפת חוקים. אף שמקובל, בדרך כלל, לדבר על "מוסר עסקי", מנקודת מבטה של היהדות נכון יותר להדבר על מעשים מותרים או אסורים. מעשים אלו נקבעים ומכוונים באמצעות החוטים המקבילים של החוק האלוקי והרוחניות, של צדק ושל צדקה. אין די בהטפות מוסר רוחניות ובהדרכה דתית בלבד, על מנת להפוך כוונות טובות ואמונות מוסריות לכלל החלטות מעשיות יומיומיות. מצד שני, מוסריות חוקית הנאכפת באמצעות בתי-דין רבניים, איננה בת-קיום ללא מימד רוחני וללא קבלה אישית של המוסריות העומדת ביסוד חקיקה זאת.

ההכרה בקיומם של שני קווים מנחים תאומים אלו היא חיונית על מנת לסתור את התפיסה המקובלת בקרב יהודים ולא-יהודים כאחד, שהיהדות אינה אלא מערכת חוקים, ולא דת. ניתן לגלות את החוטים המקבילים הללו בכל התייחסות או הוראה ביהדות הנוגעות להתנהגות עסקית, ואין הם אלא השתקפות של האיזון הקיים ביהדות בין רוחניות לבין מערכת החוקים. ה' הוא מלך, אך גם אב. כל מורי ההלכה ביהדות היו גם בעלי מעמד רוחני עצום, ובחלקם היו גם בקיאים בתורת ה"קבלה". בעל השולחן ערוך, מערכת החוקים של ההלכה היהודית, ר' יוסף קארו, היה גם מיסטיקאי מן המדרגה הראשונה. ר' אליהו הגאון מווילנא, המתנגד הראשי לתנועת החסידות המיסטית, היה גם מקובל במימדים רוחניים עצומים.

חוטם תאומים אלו של צדקה וצדק, של חוק ורגש, באים לידי ביטוי בפעולות המותרות והאסורות אשר יידונו בהמשך המאמר.

כלכלת ההסתפקות ביש

מקורן של כמעט כל סוגיות המוסר בעסקים הוא העדר ההבחנה בין מאוויים לבין צרכים. הצרכים החומריים מעטים יחסית, ובמרבית החברות ניתן לספקם בלי להיזקק לפעולות בלתי-מוסריות ולמעשי פשע. המאוויים, לעומת זאת, אינם מוגבלים, ובלשון חכמים: "אן אית ליה מאה, בעי למעבד יתהון תרתין מאון" [=מי שיש לו מאה, רוצה לעשותם מאתיים]⁷.

כלכלת מאוויים מייצגת את התאוה האנושית, אשר לצד היותה חיונית לקיום ולהתפתחות, היא הדחף החזק ביותר מבין כל הדחפים המניעים את האדם. בעוד שהדחף המיני, לדעת חכמים, "משביעו מרעיבו — מרעיבו משביעו", הרי מצב הכסף שונה; ככל שהוא חסר, כך חושקים בו יותר, וככל שיש ממנו יותר לאדם, כך הוא מתאוה ליותר⁸. לעתים קרובות, הכוח ותחושת הנחיצות הללו של הממון אינם יכולים לבוא על סיפוקם בדרכים מקובלות ומוסריות. מסיבה זו העמידה היהדות סייגים — מערך המצוות וההלכות — המציבים את המסגרת אשר בתוכה ניתן לתת ביטוי לדחף הכלכלי מבלי להגיע לגניבה, לעושק, לרמאות ולניצול כלכלי. המצוות מגבילות ביטוי זה על ידי העדפת האידיאל של "פחות" על "יותר" בבסיס הפעילות. אך בכך אין מדובר על אידיאליזציה של העוני — גישה הזרה ליהדות; האבות היו בעלי רכוש, בניגוד למייסדיהן של דתות אחרות, שראו בעוני מעלה רוחנית. כל שיש כאן הוא, בפשטות, קבלה של הגבלות החיוניות למוסריות האנושית. בכלכלה, כמו בכל תחומי החיים האחרים, קיימים חוקים החלים על הפרט ועל הכלל, והם המתרגמים עקרון זה לחיי היום יום. ברור שלהגבלות יש מחיר כלכלי, מחיר שהציבור משלם.

דוגמה לחשיבותו של עקרון ההסתפקות בתחום המוסריות העסקית היא הדאגה הכלל-עולמית הנוכחית המוצדקת בכל הקשור לאיכות הסביבה. במוקד העניין כאן, כמו גם בסוגיות מוסר אחרות, עומד הצורך במציאת איזון בין השימוש הלגיטימי במשאבים הטבעיים לשם יצירת הון, לבין ויסות הדרכים השונות העשויות להזיק לרכוש, לבריאות או להנאה האסתטית של אחרים; בין השאר מדובר בכובזנות ובהרס מופקר של המים, החי והצומח.

חיפוש אחר איזון

החיפוש אחר איזון נועד לתת מענה לבעיות האתיות ולבעיות הכלכליות הקשורות באקולוגיה. בעיות כלכליות הנוגעות לאיכות הסביבה, נובעות בראש ובראשונה מן העובדה שהמשאבים הטבעיים מוגבלים. אין זה כה קל ופשוט לאדם לעשות שימוש במשאבים אחרים, או להרחיק את עצמו מן הסביבה שבה נגרמו נזק או הפרעה עקב פעילות כלכלית של זולתו. יש להעמיד את הערך של מניעת נזק, או של קידום רווחתה האקולוגית של החברה, אל מול התועלת הפוטנציאלית העשויה לצמוח ליחידים או לחברה כתוצאה מן הפעילות הכלכלית. על התאגיד הפרטי לקחת בחשבון את המחיר האקולוגי שבו ישאו הקהילה, או יחידים בתוכה, כחלק מעלות הייצור של הסחורות והשירותים. על החברה לשקול את התועלת שביצירת מקומות עבודה, את הסחורה או השירותים המסופקים לה, כנגד זיהום האוויר והמים ופגיעה בשכבת האוזון; לכל אלו יש השפעה על איכות החיים. יש לזכור, שכל המגבלות הסביבתיות מייצגות, למעשה, מחיר שמישהו עתיד לשאת בו. מנקודת מבט מוסרית, עם זאת, אין בכך די. מעל ומעבר לחובה לשלם עבור נזק שנגרם, קיימת החובה למנוע נזק לרכוש הזולת, הן ברמה האישית, הן ברמה הקהילתית והן ברמה הבינלאומית.⁹

צמיחה כלכלית

מתוך נקודת מוצא מוסרית זאת, משתמע שיש להגביל את הצמיחה הכלכלית של היחיד, של החברה ושל העסק, כדי לאפשר את האיזון האקולוגי הדרוש. רק חברה המכירה ב"כלכלת ההסתפקות" על כל הגבלות הצמיחה הנובעות ממנה, תוכל להתגונן מפני נזק סביבתי. "כלכלת ההסתפקות" פירושה הגבלת צריכה הבנויה על תהליכי ייצור ועבודה זולים, המביאים לזיהום, והגבלת בזכו מחצבים מוגבלים ושאר דלקים. יש לבחון מחדש את האמצעים הטכנולוגיים, ולאפשר את השימוש אך ורק באלו הגורמים רק לנזק מועט, יחסית, לסביבה.

על מנת להבהיר את איפוקה של היהדות בכל הנוגע לצמיחה כלכלית, נבחנו את חוקי התורה הנוגעים לערי הלוויים.¹⁰ ללוויים, שלא קיבלו נחלה נפרדת בארץ ישראל, הוקצו מספר ערים בתוך נחלות השבטים האחרים, ואלה היו נחלתם. ערים אלו כללו לא רק את השטחים המיושבים, אלא גם את השדות והאזורים הפתוחים שלידם. ההלכה דורשת, איפוא, להקצות מלכתחילה אדמות שיהוו שטחים ירוקים, אדמות לעיבוד ואזורים המיועדים לבניית ערים; הוא הדין גם לגבי שאר הערים בארץ ישראל.¹¹ עם זאת, גם צמיחתה של העיר היתה מוגבלת ונעשתה לפי תכנית, שלקחה בחשבון את השטחים המיועדים לפעילויות השונות. אנשי העיר לא היו רשאים לפגוע באזורים הירוקים, או להפוך אזורים חקלאיים לעירוניים, במטרה לענות על הדרישות להתפשטות מרחבית וכלכלית. התפתחות שכזו תדרוש הקמתם של כפר חדש, או עיר חדשה. פירושו של דבר עשוי להיות, לדוגמה, מיקומם מחדש של שירותי תיירות, מפעלים תעשייתיים חדשים, כבישים מהירים וכיו"ב, על מנת לאפשר את שימורם של העיר או הכפר המקוריים. לכך יש השלכות חשובות על התכנון האורבני המודרני, מעבר לשאלות אקולוגיות, גרידא. מתקבל הרושם שהתורה מגבילה את העיור ליחידות קטנות. פירושו של דבר הוא, הקמתן

של חברות קטנות ומצומצמות, אשר מידת יכולתן לדאוג ליחיד רבה יותר מן המקובל בערים הגדולות כיום. ניתן גם לשמר בדרך זאת את השטחים הפתוחים, את הנוף היפה ואת האוויר הצח.

מדיניות אורבנית יהודית זו מגבילה את הצמיחה הכלכלית, למרות שצמיחה שכזו עשויה להביא בעקבותיה יתרונות פיננסיים לחברה. יש לזכור שהיהדות איננה מכירה בזכויות פרטיות בלתי-מוגבלות על רכוש, ולכן אין היא יכולה גם לקבל צמיחה ציבורית בלתי-מוגבלת לאור המחיר המוסרי והחברתי הכרוכים בכך.

מאחר שהיהדות היא מערכת הבנויה על מעשים, ולא על רוחניות בלבד, ומאחר שהיא פונה לקהילה ואינה ערוכה לקידום של יחידים נבחרים,¹² אין זה מפתיע שהדאגה לאיכות הסביבה לא הושארה במסגרת של הטפת מוסר מתחסדת, או של הוראות דתיות, אלא היא תורגמה מיד למערכת חוקים. אמנם לחקיקה המגנה על הסביבה אין תוקף אלא אם כן בני האדם משוכנעים שעליהם לשאת במחיר מסוים, אך בהתחשב בטבעו של האדם, בהעדרה של חקיקה שכזו עלולים הדיבורים על שימור הסביבה להישאר בגדר דיבורים בלבד.

זכויות הקהילה

משמעותה של זכות הפקעת הרכוש, העומדת לקהילה על-פי המשפט העברי, היא נתינת האמצעים בידי החברה על מנת להגן על עצמה מפני נזק. עשן, רעש וריח נחשבים על-פי המשפט העברי לצורות העיקריות של נזק אקולוגי.¹³ חוקים אזוריים המונעים זאת הם תופעה מוכרת ביהדות עוד מתקופות קדומות ביותר.¹⁴ השולחן ערוך מורה לנו שיש לקבוע שטחים מיוחדים, הנמצאים במרחקים קצובים ובמקומות מוגדרים, עבור פעילויות הנחשבות מזיקות.¹⁵

לא זו בלבד שעל יחידים, או חברות, לשאת בנזק אשר נגרם לסביבה כתוצאה מן הפעילות שלהם, אלא מוטלת עליהם החובה גם לנקוט אמצעי זהירות על מנת שלא לגרום לנזק כזה. הרמב"ם פוסק שאסור לאדם לגרום בידועין לנזק, גם אם ככוונתו לשלם עבור תיקונו מאוחר יותר.¹⁶ מובן מאליו שעל היזמים לשאת בהוצאות הכרוכות בשימוש באמצעים טכנולוגיים מתקדמים, או בהעתקת הפעילויות על מנת להביא למינימום זיהום. נראה שיש לשלם מעין מס, כדי להגן על האינטרסים של החברה.

החכמים ראו את המירוץ הבלתי-נלאה אחר ה"עוד" כגורם למבול, שהביא לחורבנו של העולם בזמנו של נוח. קשה להאמין שההבחנות הבאות, אשר נשמעות כה אקטואליות בימינו, נכתבו כבר לפני 2000 שנה, וכאז כן עתה — הן יכולות להסביר כיצד הגישה הגורסת "תמיד עדיף יותר" על "פחות" עלולה לגרום עיוותים, חוסר מוסריות ופשע.

הדורות שקדמו לדור המבול חששו שמא לא יהיו די משאבים טבעיים לכול, עקב הגידול באוכלוסין, הן בקרב בני האדם והן בקרב בעלי החיים. הם חששו לא רק ממריבות וממחסור גדל והולך באמצעי הקיום, אלא גם מהתנוונות של המין האנושי כולו. ולכן הם הנהיגו פיקוח חמור על הילודה, וחיפשו אחרי אפשרויות של מין לא-פורה. אפילו עולם החי עוות, על מנת להגביל את הגדילה שלו ולשמר גזעים טהורים. כאשר לא היה בכך די, הם החלו לגנוב, לגזול ולהרוג זה את זה, עד שבסופו של דבר הביאו על עצמם את המבול.¹⁷

חוקי אך מפוקפק

בהעדרו של בסיס נורמטיבי מקיף לאתיקה העסקית, מגדירים מנהלים ויועצים לענייני אתיקה את המוסר כשמירה על החוק. על פי רוב ננקטים אמצעים מרחיקי לכת על מנת שלא לעבור על החוק, לא רק בגלל המחיר והסכנה העלולים להיות כרוכים בכך, אלא גם משום שמרבית בני האדם מעדיפים שלא לפעול באופן בלתי-חוקי. עם זאת, בכך אין באות על פתרון דילמות מוסריות, שכן יש פעולות שלא תגוררנה, אמנם, תביעות משפטיות ואין צפויים עונשים למבצעים אותן, אך הן עדיין לא-מוסריות. יתר על כן, דווקא בשטחי החוק הללו קיימות הבעיות המוסריות האמיתיות, בעוד שבמקרים אחרים אין הן אלא בגדר אלטרנטיבות עברייניות. הדוגמאות הבולטות ביותר, אולי, הן אלו הקשורות בסחר במוצרים או בשירותים העלולים לגרום נזק לצרכן, גם כאשר הכל נעשה במסגרת מגבלות החוק. שלוש הדוגמאות הבאות תעזרנה בהתמקדות בסוגיה זו של "חוקי, אך לא-מוסרי".

1. סחר בנשק

קץ המלחמה הקרה הגביר את התחרות הקשורה במכירת כלי נשק וציוד צבאי. התעשיות הצבאיות, הניצבות בפני צמצום תקציבים מצד ממשלותיהן, נאבקות על האפשרות למכור את מוצריהן כמעט לכל אחד, אל מול האלטרנטיבה של התאמה לשוק האזרחי. ההגיון הכלכלי הטמון בכך ברור לא רק לחברות המעורבות באופן ישיר, אלא גם ברמה המקרו-כלכלית. הפסדים בקנה מידה גדול, התפשטות האבטלה, וצמצום ניכר של מחקר ופיתוח, אינם בגדר אלטרנטיבות רצויות. עם זאת, כלי נשק אלו אינם מיועדים בראש ובראשונה להגנתן של ישויות לאומיות, אלא, כמצב הפוליטי העולמי הנוכחי, הם מגיעים לאזורים אשר יש בהם פוטנציאל להרפתקאות צבאיות לא-חוקיות, ולטרור גדל והולך. ההגיון הכלכלי של המדינה המספקת עלול, בקלות רבה מאוד, לעזור את עיני הקהילה הכלכלית והממשלה שלה בכל הנוגע לרווחים העשויים לצמוח ממסחר שכזה.

2. סיגריות

יותר ויותר מדינות מחייבות על-פי-חוק את פרסום הסכנות הכרוכות בעישון. עם זאת, גם באותן מדינות עצמן ייצור הסיגריות ומכירתן ממשיך להיות חוקי. שיקולי הרווח הכלכלי גלויים וידועים, שאלמלא הם היתה תעשייה זאת נעלמת כולה זה מכבר. לצד הרווחים הפרטיים הכרוכים בסחר בסיגריות, ישנם גם שיקולים אחרים כגון יצירת מקומות עבודה ומקורות הכנסה למיגור הציבורי באמצעות מיסים והיטלים ברמה המקומית והארצית. השאלה הנשאלת היא, האם כהיותם מודעים להשלכות המזיקות שיש לעישון הסיגריות, מותר לחברי ההנהלה או לבעלי המניות, המעורבים בייצור, בפרסום ובמכירת הסיגריות, לפעול באופן חופשי, גם אם הכל נעשה במסגרת החוק?!

לנוכח הביקוש הנרחב שיש לסיגריות, ברור שיכולתה של מערכת החקיקה להגביל את העישון בלי להביא ליצירתו של "שוק שחור" היא מוגבלת. עם זאת, ייתכן מאוד שהצו המוסרי יגרום להפסקת פעילותם של כמה מן המעורבים בתעשייה זאת.

3. מכירות אגרסיביות של אשראי

הבנקים, המוסדות הפיננסיים והקימעונאים מפעילים מערכת פרסומת אגרסיבית ביותר, על מנת לעודד הלוואות מצד הצרכנים ואחרים. נעשה שימוש בעיתונות, בטלוויזיה וברדיו, ודרכם מופעל לחץ על אנשים להשיג כרטיסי אשראי, לעשות שימוש בקווי אשראי, ולקנות סחורה ושירותים בדרכים שונות, שכולן מכוונות לדחיית התשלום. על פי רוב אין דבר לא-חוקי, או לא-מוסרי, בכל תכניות האשראי הללו. להיפך, הודות להן אנשים יכולים לרכוש סחורה או שירותים, אשר בלעדיהן לא היה ביכולתם לרכושם. עם זאת, לגבי מיגזרים אחדים באוכלוסייה, בדרך כלל בעלי ההשכלה הנמוכה יותר והממושמצים פחות, האשראי המורחב מסוכן. הפיתוי ליהנות מרמת חיים הגבוהה בהרבה מיכולתם להרשות לעצמם למעשה, והיצר האנושי לסיפוק מיידי, עלולים, בסופו של דבר, להביא לעוני ולקשיים פיננסיים. בהעדר מסגרת דתית או הכשרה פיננסית אשר תעזור להם לאזן כראוי בין הכנסתם הפוטנציאלית לבין שאיפות שכאלו, מוצאים את עצמם אנשים אלו לכודים בקשר האשראי, ואין הם יכולים להשתחרר ממנו בלי לסבול נזק כלכלי וחברתי כבד.

אין כל הגבלות חוקיות על הלוואה לקבוצות אלו. עם זאת, חשוב להבהיר שקבוצות אלו הן המקור לרווחים הגבוהים ביותר לנווני האשראי. אנשים שאינם פורעים את תשלומי כרטיס האשראי שלהם במלואם בתאריך הנקוב, חייבים בתשלום ריבית, אשר לא-פעם גבוהה פי שניים משער הריבית הבנקאית המקובלת. לקוחות המשתמטים מתשלום על נכסים בני-קיימא, או תשלומי משכנתא, או שאינם עומדים בתשלומים שהתחייבו להם בעת הקנייה, צפויים לכך שנותן האשראי יגבה את החוב מן הרכישות, במטרה למוכרן מאוחר יותר. האם אין מוטלת על המלווה החובה המוסרית לנסות לחנך את הלווה הפוטנציאלי, או לסרב לתת אשראי לקבוצות אלו, גם במחיר אוכדן רווחים?

לפני עיוור לא תתן מכשול¹⁸

בכל המקרים הללו, בעייתו המוסרית של הספק שונה בתכלית מזו של המוכר סחורה פגומה, או של העוסק בפירסום מטעה. גם החוק היהודי שונה בעניין זה מן ההלכות הנוגעות לנזק ולרמאות. הפטוק בתורה, האוסר הצבת מכשול בדרכו של העיוור, הוא המקור לאיסור על פעולות עסקיות רבות. חכמינו הבינו שהצרכנים עוצמים עיניהם פעמים רבות מרצון, מראות בסבל הפיסי והרוחני העלולים להיות כרוכים בקנייה. כאשר הסיכונים הללו גורמים להם לעשות מעשים אסורים על-פי ההלכה היהודית, הרי המוכר, או הספק, אשמים בשימת מכשול בדרכו של העיוור, ובסיוע לאדם בדבר עבירה.¹⁹ לעתים קרובות אין אמנם מקום לתביעה משפטית כתוצאה מהתנהגותו של הספק, אך עדיין המעשה שעשה אסור הוא. כל הפעילויות העסקיות שתוארו לעיל הן דוגמאות לסוגים שונים של "מכשול".

מאחר שהרצח אסור על כל בני האדם, יהודים ושאינם-יהודים, הרי שאספקת נשק לצורכי תוקפנות, או לכל מטרה אחרת, מלבד לצורך הגנה עצמית, היא בגדר שימת מכשול שכזה.²⁰ סיוע לאחרים בדבר עבירה עושה את האדם לנושא באחריות מוסרית מסיימת, שכן אלמלא הוא אולי לא היה ביכולתם לבצע את הפשע. הוא הדין, לא רק

במכירת אמצעי לחימה, אלא גם, למשל, בקניית סחורה שלא שולמו עליה המיסים וההיטלים הראויים.

המסחר בטבק מעורר סוגיות מוסריות אחרות. היהדות אוסרת על האדם לגרום לנוק לזולתו, בין בגופו ובין בממונו, ומבחינה זו הנוק הבריאותי הכרוך בעישון עלול בהחלט להיחשב כאיסור מסוג זה. עם זאת, קיים כאן ממד נוסף. מאחר והאדם נברא בצלם אלוקים, אין הוא הבעלים על גופו, ואסור לו לגרום לעצמו נזק, או להביא את זולתו לידי סכנה אמיתית.²¹ נראה שלאור המידע הרפואי הקיים אודות הנוק הרפואי הכרוך בעישון סיגריות, אסור על המעשן להביא את עצמו לכלל סכנה שכזו. עיוורון עצמי זה שבו הוא לוקה, עושה את מכירת הסיגריות והפרסומת הכרוכה בכך ל"מכשול בדרך העיוור".

אבני המכשול כפי שחכמי היהדות ראו אותן, אינן כוללות רק פעולות ממשיות, כגון: שיווקה של סחורה מסוכנת. הכרתם בכוחה של עצה בת־תוקף ובעוצמתו של מידע בכל שטחי החיים, המסתריים והאחרים, הביאו אותם לכלול גם אותם במסגרת איסור התורה שלא לתת מכשול בדרכו של העיוור.²² מקבל העצה או המידע, בתמימותו, כמוהו כעיוור, והעצה, הגם שהיא כנה, עלולה להביא לנוק, ועל כן היא המכשול. ייעוץ בדבר אשראי, או תכניות הלוואה שטמון בהם חשש למעורבות פיננסית מסוכנת ללווה, נראה כהתגלמות מודרנית של הציווי התורני. אך אין מדובר רק בשאלת רווחתו הסוציאלית של הלווה. אין זה סוד שלחצים פיננסיים, או עול חובות, הינם לא־פעם המניע העיקרי בעבירות "הצווארון הלבן". גם אם מעניק האשראי, המסייע ביצירת התנאים לכך, פועל במסגרת החוק וללא כל אינטרס אישי, אין הוא אחראי אמנם לביצוע מעשה הפשע, אך ייתכן שיש לו אחריות מוסרית להצבת "המכשול".

התפוצצות המידע בכלכלות הבת־תעשייתיות שלנו, יוצרת כר נרחב נוסף ליישום האיסור התורני להצבת מכשול. ייעוץ הניתן מבלי להביא לידיעת מקבל העצה את קיומם של ניגודי אינטרסים, נכלל במסגרת מה שמקובל על החכמים כ"מכשול".²³ רואי־חשבון, עורכי־דין, סוכני ביטוח, יועצים, יועצי־השקעות ומתכננים פיננסיים, כולם נדרשים, לא רק לתת את העצה הטובה ביותר שביכולתם לתת על־פי המידע המצוי בידם, אלא גם לא לתת עצה העשויה להביא להם תועלת, בין באופן אישי ובין כאמצעות החברה שהם קשורים עימה, בלי להביא את ההשלכות הללו לידיעת הלקוח באופן המלא ביותר.

אחריות חברתית

במחצית הראשונה של המאה הנוכחית, הוצגה היהדות כיורשת הסוציאליזם או השיתופיות.²⁴ עם זאת, כבר בשנות ממשלי רייגן־תאצ'ר, הושמעו קולות אשר קשרו את היהדות עם השוק החופשי המשוחרר. בעת האחרונה מוצגת היהדות כמתנגדת לכלכלה מתוכננת, למעורבות ממשלתית במסחר, ולאחריותו של המיגזר הציבורי לפתרון של בעיות חברתיות.²⁵

אף לא אחת מן הטענות הללו כנגד היהדות, לא מן הימין ולא מן השמאל, מבוססת על לימוד המקורות הכתובים שלנו או על עובדות היסטוריות ממשיות.

הזכויות לרכוש פרטי

אכן, ההלכה מכירה ברכוש הפרט, במניע הרווח, ובזכותו של היחיד להחזיק בהון שצבר. יתר על כן: עניינים אלו נתפסים כבסיסיים כל כך לקיום האנושי, עד שאין כל מקום לשלילתם, והתורה הרי מעולם לא דרשה דבר שאין ביכולתו של אדם לעמוד בו. חכמינו ראו באדם הדוגל ב"שלי שלך ושליך שלי" — עם הארץ.²⁶ כל ניסיון לפגוע בטבע האדם ולשלול שאיפות לגיטימיות הביא אך ורק לעיוות ולשחיתות. באופן דומה סיפקו לנו 70 השנים האחרונות ראיות לכך, ששלילת ערך הרכוש הפרטי והצבתן של מערכות כלכליות מתוכננות מרכזיות במקומם של תהליכי השוק הטבעיים, הביאו בסופו של דבר לשחיתות ולחוסר צדק גדולים לפחות כמו אלו אשר במקומם הם באו.²⁷ על כן, אין לראות בתורה שם נרדף לסוציאליזם ולגישות כלכליות השוללות את רכוש הפרט ומתנגדות למאמצי של היחיד להגדיל את הונו.

עם זאת, גם דברים חיוניים ואף מועילים מוגבלים ביהדות על ידי פרמטרים הלכתיים. כך לגבי יחסי מין, אכילה וגם לגבי פעילות כלכלית וקניין. ולכן אין מקום לרכוש פרטי בלתי מוגבל המשרת רק את בעל הרכוש. גם הגברת היעילות ביצירת הון איננה נחשבת כמטרת הקיום האנושי. מותר רק מה שהוגבל באמצעות הדרישות האלוקיות לצדק ולחסד. יצר הרע הדוחף לעושר, אמנם חיוני לקידום ולהתפתחות האנושיים, אך הוא עדיין בגדר "יצר הרע".

זכויות חברתיות

כמו כל הדחפים האנושיים, גם יצר זה ניתן לחנך ולהעלות לרמה של קדושה. עם זאת, חינוכו איננו מופקד בידי האדם הבודד, על שאיפותיו ועל מגבלות כושר השיפוט שלו. האדם כפוף למערכת חוקים. אכיפתה נעשית אמנם באמצעות בני אדם, אך היא משולבת בהדרכה רוחנית המושתתת על תורה מן השמים. מערכת זו נותנת בידי החברה את הזכות להגביל את רכוש הפרט ולעשות בו שימוש, הן במטרה להגן על זכויותיהם של אחרים, והן מתוך כוונה לעמוד במחויבות של הציבור כלפי החלשים, הזקנים, החולים, הבלתי-יעילים ואפילו הבטלנים והמכורים.²⁸

אין לאדם רשות להשתמש ברכושו או בגופו, על מנת לפגוע ברכושו של הזולת, בבריאותו, בפרטיותו או בהנאתו האסתטית. וכך, מאז כינונו של החוק היהודי, היו חוקים סביבתיים, המונעים זיהום ונזק לרכוש היחיד או הרבים, לחלק בלתי נפרד ממנו.²⁹ מאחר שנאסר על האדם לסכן את בריאותו או את חייו הוא, ועל אחת כמה וכמה את אלה של זולתו, אסור לקיים תעשיות המהוות סיכון בריאותי מעבר לסיכון הסביר, גם אם המועסקים בהן נתנו לכך את הסכמתם. לחברה אין גם זכות בלתי-מוגבלת לבזבז או לזהם את משאביה הטבעיים, מתוך מטרה להגיע לצמיחה כלכלית גדולה יותר. השמירה על העולם ניתנה בידי של האדם, אך פקדון זה מחייב מחשבה ושיקול דעת באשר לצורכיהם של הדורות הבאים. אין אדם רשאי להשחית רכוש השייך לו באופן חוקי, שכן בכך הוא כופר במקור האלוקי של ההון והעושר.³⁰ גם כאשר אין מקום להגשת כתב אישום, עדיין אוסרים מעשים רבים של השחחה וזיהום.³¹ התורה מעמידה לרשותנו את מערכת החוקים אשר מטרתה למנוע זאת.

מעבר למעשי צדקה וחסד פרטיים — חובה המוטלת על כל יהודי³² — לחברה יש זכות מוסרית לגבות מיסים על מנת לענות על צרכים דתיים וחברתיים.³³ ואכן, עד לתקופת מלחמות נפוליאון, קיימו הקהילות היהודיות האוטונומיות שתפקדו למעשה כמדינות זעירות, בתחילה במערב אירופה ואחר כך במזרחה, מערכות פיננסיות מסועפות בדיוק למטרה זו. המערכות הפיננסיות היהודיות היו חייבות לסייע אפילו לאלו שהתרוששו עקב בטלנותם, כסילותם או התמכרותם.³⁴ באופן זה הפכה ההתחמקות מתשלום מיסים למעין גניבה, אם ממקבלי הצדקה, ואם מאחרים הנדרשים לשלם עקב כך יותר.³⁵ אך התערבות המיגזר הציבורי יש בה יותר ממניעת נזק, מפיתוח הסביבה ומדאגה להגנת החברה. סובסידיות, פיקוח על תעריפי השכירות, פיקוח על המחירים, מניעת מונופולין וקידומה של טובת הציבור — כל אלה מאפיינים את המערכת ההלכתית הכוללת.³⁶ הדאגה לאספקת תעסוקה לאדם, או יצירת תנאים המאפשרים לבני אדם להקים את העסק שלהם, היא הדרגה הגבוהה ביותר של צדקה, ולכן התערבות המיגזר הציבורי במטרה לתרגם אותם הלכה למעשה היא לגיטימית, במיוחד אם לוקחים בחשבון את העובדה שהמשאבים הנדרשים לשם כך אינם מצויים בידי כל יחיד ויחיד.³⁷ בהתחשב באופיה המגביל של היהדות, אין זה מפליא לגלות שגם מעורבות זו של המיגזר הציבורי, על כל צורותיו, מוגבלת כמו זו של השוק החופשי. הצורך ברווחה כלכלית של החברה, בניגוד לזו של היחידים, עלול להביא עמו דרישה לרפיון בחוקי איכות הסביבה, כאשר אלו אינם מגינים על הבריאות, או אינם פוגעים באופן רציני ברכוש הפרט.³⁸ זכות ההפקעה והמיסוי מוגבלות לצורכי החברה, ואסור לעשות בהן שימוש לצורך הפקת תועלת פרטית של השלטון, או בזבוז.³⁹ יתר על כן, אסור לנקוט לצורך המיסוי הפקעה, שרירותיות או אפליה כלשהי.⁴⁰ מעל לכל, אין לבזוז את כספי הציבור. על האזרח מוטלת החובה לשלם על מנת לכסות את צורכי הציבור. אך החברה איננה רשאית לנהוג בכספי הציבור בקלות דעת.

סיכום

היהדות מציגה מסגרת אקולוגית לקביעת התנהגות ערכית בעסקי כלכלה. האל, מקור כל העושר והרכוש, נתן תורה המלמדת דרכי מוסר אבל גם מציבה כללים נורמטיביים להתנהגות עסקית וכלכלית מותרת ואסורה. האופי הלאומי של תורת ישראל מצמצם את זכויות הבעלים, כך שניתן לחייבם במיסוי למימון צרכים קהילתיים ולאומיים, כגון חינוך, סעד, שרותים דתיים וכו'. מימון זה הינו אחת הסיבות לכך שהאל נתן רכוש כלכלי לפרט. פיתוח כלכלי של הפרט ושל הציבור כאחד מוגבל על ידי הלכות נזיקין אבל גם על ידי האפוטרופוסות התורנית של האדם על אוצרות הטבע שה' בראם.

הערות, מקורות

1. Thomas Donaldson, *The Ethics of International Business*, Oxford University Press, 1989
2. M. Novak, *Morality, Capitalism and Democracy*, London, IEA Health and Welfare Unit, 1990.

- Patricia H. Werhane, "The Role of Self Interest in Adam Smith's *Wealth of Nations*", *Journal of Philosophy*, Nov. 1989 3
- R. A. Posner, *Economics of Justice*, Harvard University Press, 1981 4
- I. Klein, "Pareto Optimality and other Economic Approaches to Social Justice" 5
- J. Davies, Introduction, "God and the Marketplace", *IEA*, London, 1993 6
- קוהלת רבה, א, יג. 7
- אבות דרבי נתן, פרק ד, משנה ח. 8
- משנה תורה, הלכות נזקי ממון, פרק ה, הלכה א. 9
- ויקרא כה, ג, ובמדבר לו א-ה. 10
- משנה תורה, הלכות שמיטה ויובל, פרק יג, הלכה א-ב, ד-ה. ראה גם: מנחת חינוך, מצווה שמ"ב, הטוען שמבחינה הלכתית דין זה חל גם על ערים כגולה שיש בהן רוב יהודי. 11
- שם משמואל, פרשת קדושים. 12
- שולחן ערוך, חושן משפט, סי' קנה, לו, וסי' קנו, ב. ראה גם: משנה תורה, הלכות שכנים, פרק ו הלכה יב ופרק יא הלכה ד. 13
- מסכת בבא בתרא, פרק ב משנה ט, וכן: בבא קמא, פרק ז משנה ז. 14
- שולחן ערוך, שם. 15
- משנה תורה, הלכות נזקי ממון, פרק ה הלכה א. 16
- ספר הפרשיות, פרשת נח, עמ' 98-100, על פי מדרשים שונים. 17
- ויקרא, כה לו. 18
- מסכת שביעית, פרק ה משנה ו. ראה פירוש הרמב"ם, וכן: שולחן ערוך, הלכות גביה, סי' שנו, א. 19
- מסכת עבודה זרה, פרק א משנה ז. 20
- משנה תורה, הלכות רוצח ושמירת הנפש, פרק יא, הלכה ה. 21
- משנה תורה, הלכות רוצח ושמירת הנפש, פרק יב, הלכה יד. 22
- פירוש רש"י על ויקרא כה, לו. 23
- I. Finkelstein, *The Pharisees: The Sociological Background of their Faith*, Jewish Publication Society Philadelphia, 1938 24
- E. Rifkin, "Judaism's Historical Response to Economic, Social and Political Systems", *Religion, Economic Social Thought*, Black and Heschem (ed.), Fraser Institute, Vancouver, 1986. 25
- מסכת אבות, פרק ה משנה י. 26
- Brian Griffiths, "Morality and the Marketplace", Hodder and Stoughton, 1980 27
- M. Tamari, *The Challenge of Wealth: A Jewish Perspective on Earning and Spending Money*, Chapter 8, Jason Aronson NJ, 1995 28
- למשל, מגן גיבורים, חושן משפט, סימן לח. 29
- שבת, קה ע"ב. 30
- ספר חסידים, סימן קסא. 31
- משנה תורה, הלכות מתנות עניים, פרק ז, הלכה א-ב. 32
- שולחן ערוך, יורה דעה, סי' רמח. 33
- משנה תורה, הלכות מתנות עניים, פרק ח הלכה יג. 34
- משנה תורה, הלכות גזילה ואבידה, פרק ה הלכה יא. 35
- M. Tamari, *With All Your Possessions*, Chapter 5, Free Press, NY, 1985 36
- שולחן ערוך, יורה דעה, סי' רמח, וראה השגות הרמ"א. 37
- תשובות מהרש"ך, חלק ב, סעיף צט. ור' גם שמש צרקה, חושן משפט, סעיף לד יא. וכן: מאיר תמרי, שם, פרק ח. 38
- משנה סנהדרין, פרק ב משנה יא, ור' גם פירוש אברבנאל למלכים יא. 39
- משנה תורה, הלכות גזילה ואבידה, פרק ה הלכות יב, יד, יח. 40